

Соҳиба ЗОКИРОВА
катта илмий ходим–изланувчи
Фарғона давлат университети

КОНТРАСТИВ ЛИНГВИСТИКАДА КОНГРУЭНТЛИК ВА ЭКВИВАЛЕНТЛИК ТУШУНЧАЛАРИ ХУСУСИДА

Мақолада контрастив лингвистиканинг асосий тушунчаларидан бўлган конгруэнтлик ва эквивалентлик ҳақидаги фикрлар ўз ифодасини топган. Конгруэнтлик ва эквивалентлик ҳодисалари тасниф этилган. Қиёсланаётган тиллардаги бирликларнинг шакл ёки мазмунидаги мавжуд белгиларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари мисоллар ёрдамида очиб берилган.

В данной статье освещаются такие понятия контрастивной лингвистики, как конгруэнтность и эквивалентность. Дана классификация явлений конгруэнтности и эквивалентности. На основании многочисленных примеров раскрыты общие признаки и различия в форме и семантике единиц сопоставляемых языков.

The article considers the issue of congruence and equivalence which are the main notion of contrastive linguistics. The nations of congruence and equivalence are classified. Peculiarities and similarities of the signs of units' form content of comparing languages are revealed by certain examples.

Калит сўзлар: конгруэнтлик, эквивалентлик, лакуна, конвергенция, дивергенция.

Ключевые слова: конгруэнтность, эквивалентность, лакуна, конвергенция, дивергенция.

Key words: congruence, equivalence, lacuna, convergence, divergence.

Тилларни ўзаро қиёслаш ёки чоғиштириш учун улардаги бирликларнинг шакл ёки мазмунидаги мавжуд белгилар асос қилиб олинади. Шу асосда қиёсланаётган тил бирликларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари аниқланади. Конгруэнтлик ҳамда эквивалентлик тушунчалари шу билан боғлиқ ҳодисалардир.

Конгруэнтлик (лотин. *congruens* – мувофиқ, тўғри келадиган) ҳодисасида тил бирликлари шакллариининг мувофиқлиги тушунилади(1). Бу ҳодиса тилнинг турли сатҳларида кузатилиши мумкин. Масалан, фонетик-

фонологик сатҳда ўзбек ва тожик тилларидаги *китоб*, араб тилидаги *китабун* сўз шакллари; рус тилидаги *снег*, украин тилидаги *сніг*, белорус тилидаги *снег*, болгар тилидаги *сняг* сўз шакллари ўзаро тўлиқ ёки қисман конгруэнт бўлади. Фонетик-фонологик сатҳдаги конгруэнт сўзлар семантик жиҳатдан фарқланиши ҳам мумкин. Масалан, *зўр* сўзи туркий тилда “қийин” маъносини англатса, ўзбек тилида “кучли”, “мукаммал”, “яхши” маъноларида қўлланилади(2). *Омоч* ҳозирги замон ўзбек адабий тили учун эскирган сўздир. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ушбу сўзуловга қўшиб ер ҳайдайдиган металл тишли примитив ёғоч асбоб(4) деб изоҳланган. Турк тилининг изоҳли луғатида ҳам *атақ* сўзини учратиш мумкин. Бу луғатда *атақ* – етишиш исталган ният(5) деб изоҳланган. *Ариза* сўзи турк тилида “нуқсон”, “бузилиш” маъноларида ишлатилса, ўзбек тилида бу сўз расмий ёзма илтимос ёки шикоятни англатади. Ўзбек тилида *эл* сўзи бир жойнинг аҳолиси, халқи маъносида келса, турк тилидаги *el* сўзи омонимлик хусусиятига эга. Унинг бир маъноси халқни ифодаласа, яна бири қўлнинг билакдан пастки қисмини англатади. *Fukara* сўзи турк тилига араб тилидан кириб келган. Бу сўз турк тилида ҳам, араб тилида ҳам “йўқсил”, “фақир”, “заволли”, “дарвеш” тушунчаларига эга. *Фуқаро* сўзи ўзбек тилига ҳам араб тилидан кириб келган, бироқ бу сўз ўзбек тилида “бирор мамлакатнинг доимий аҳолиси” маъносида ишлатилади. *Ҳинди* сўзини эшитган ўзбеклар миллатидан, динидан ва тоифасидан қатъи назар, Ҳиндистонда қадимдан яшаб келаётган туб жой аҳолининг номини ёхуд ҳинд тилини тушунади. Лекин турк тилидаги *hindi* сўзи XV асрда Америкадан Европага кириб келган ва ўзлаштирилганда, “гўшти севиб истеъмол қилинадиган парранда (курка)” маъносига эга бўлган. Даврий матбуотда адабий-публицистик мақолалар билан қатнашувчи адиб, матбуот ходимини англатувчи *журналист* сўзи турк тилида “чақимчи”, “айғоқчи” маъноларида ишлатилади. *Кўз* сўзини эшитган турклар “яхши ёниб, ўт ҳолатидан оташ ҳолатига келган ўтин ёки кўмир парчаси”ни, ёхуд “кичкина-кичкина қўр парчалари бўлган кул”ни, “чўғ”ни тушунишса, бу сўз ўзбек тилида “кўриш аъзоси” маъноси мавжуд. *Peşin* сўзи ўзбек тилига ҳам, турк тилига ҳам форс тилидан ўтган бўлиб, бир-биридан фарқли маънода қўлланилади. Турк тилида “нақд”, “олдиндан берилган маош”, “олдин”, “аввал”, “олдиндан тўлаш шарти” каби маъноларни билдирса, ўзбек тилида “куннинг ярми ўтган пайт” ҳамда “шу пайтда ўқиладиган намоз” маъноларини англатади.

Фонетик-фонологик белгиларига кўра ўзаро конгруэнт бўлган сўзлар ўз мазмунини сақлаши билан бирга янги маъно касб этишини қуйидагича таснифлашимиз мумкин:

— А тилда мавжуд бўлган конгруэнт сўз маъноси Б тилда айнан мос ҳолда қўлланилади. Масалан, ўзбек ва араб тилларидаги *итоат* “бўйсунуш”, рус ва чех тилларидаги *лес* “ўрмон”, форс ва тожик тилларидаги *зўр* “куч, қудрат” ва ҳоказо;

— А тилда мавжуд бўлган конгруэнт сўз маъноси Б тилда семантик жиҳатдан бир оз ўзгариш билан қўлланилади. Масалан, зимистон ўзбек ва тожик тилларида турли “қоронғу” (ўзбек тилида) – “қиш” (тожик тилида) маъноларини англатади, рус тили ва чех тилида *зима* “қиш” – *zima* “совуқ”, *добрий* “меҳрибон” – *dobry* “яхши”, *овоци* “сабзавот” – *ovose* “мева” маъноларини англатади;

— А тилда мавжуд бўлган конгруэнт сўз маъноси Б тилда тамоман янги маъно касб этади. Масалан, ўзбек ва араб тилларидаги *касофат* “бахтсизлик” – *касофат* “қуюқлик, зичлик, ғализлик”, *кирдикор* “номаъкул иш” – *кирдикор* “яратувчи, вужудга келтирувчи (худонинг сифати)” маъноларини англатади. Рус тили ва чех тилида *горький* “аччиқ” – *horky* “иссиқ”, *мудрый* “донишманд” – *modry* “кўк”, репа “шолғом” – *repa* “лавлаги” маъноларини англатади;

— А тилда мавжуд бўлган конгруэнт сўз маъноси Б тилда сўз маъносининг тамоман акси яъни антоними бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек ва араб тилларидаги *бидъат* “эскидан қолган урф-одат, расм-русм” – *бидъат* “янгилик, янгилик киритиш”. Шунингдек, *кунпаякун* ўзбек тилида “бузилиб, янчилиб, йўқ бўлиб кетмок” – араб тилида эса “яратилиш”. Ё.Одиловнинг кўрсатишича, *дилгир* сўзи форс-тожик тилида “хафа бўлган, ранжиган, дили сиёҳ”, “руҳи тушган, ғамгин, қайғули”, “ачинарли”, “баджаҳл, жаҳли тез, сержаҳл” каби маъноларга эга (ПРС, 656). Бу сўз эски ўзбек тилига ўзлашгандан кейинюқоридагиларга қарама-қарши маъно “дилни олувчи” маъносига эга бўлган (НАЛ,160). Аслида, бу сўз қўшма сўз бўлиб, *гир* таркибий қисми “олувчи, тортувчи” маъносини англатади. Масалан, *бодгир* – “шамол тортадиган туйнук”, *миёнгир* – “бел олувчи, беллашувчи”, *оромгир* – “ором олувчи” маъноларини англатади (НАЛ,160). Бир тилдан иккинчи тилга сўз ўзлаштирилиши натижасида сўз маъносида зиддият пайдо бўлиши билан бирга зиддиятнинг бузилиши ҳам содир бўлиши мумкин. Масалан, форс-тожик тилидан ўзлашган *дам-бадам* сўзи шу тилнинг ўзида зид маънолар – “ҳар замон” ва “тез-тез”га эга бўлган (ЎТИЛ, 1: 552). Ўзбек тилига эса “ҳар замон” маъносини йўқотган ҳолда ўзлашган ва маънодаги зиддият бузилган(3).

Товуш шакли тўғри келмайдиган тил бирликларида конгруэнтлик муаммоси тушунча структураси мувофиқлиги мисолида кўриб чиқилади. Турли тилларда бир хил тушунча структурасига эга бўлган сўзлар ўзаро

конгруэнт бўлади. Масалан, ўзбек тилидаги *болалар богчаси* тожик тилидаги *богчаи бачагон* – рус тилидаги *детский сад*. Лекин ўзбек тилидаги *ҳисоб-китоб* сўзи, тожик тилидаги *ба ҳисоб гирифтан* ёки рус тилидаги *учет* сўзи билан конгруэнт эмас. Чунки ўзбек тилидаги сўз мураккаб сўз ҳисобланса, бу маъно тожик тилида сўз бирикмаси, рус тилидаги сўз содда сўз орқали шакллантирилган. Бу эса тил бирликларини ўзаро лингвистик белгиларига кўра мувофиқ эмаслигини англатади.

Морфологик сатҳдаги конгруэнтлик ҳақида гапирганда, турли тиллардаги сўзларнинг сон категориясида қўлланилишини мисол қилишимиз мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги *темир* ва рус тилидаги *железо*, тожик тилидаги *оҳан*, ўзбек тилидаги *одамийлик*, рус тилидаги *человечность*, тожик тилидаги *одамгари* сўзлари фақат бирликда қўлланилади.

Ўзбек тилидаги *ёшлар* ва рус тилидаги *молодёжь* сўзлари ҳам ўзаро конгруэнт ҳисобланмайди. Бунга шаклларнинг айнан сон категориясида мос эмаслиги сабаб бўлади. Бу сўз ўзбек тилида доимо кўпликда қўлланилгани ҳолда рус тилида доимо бирлик шаклда қўлланилади. Ўзбек тилидаги *қайчи*, *шим*, *кўзойнак* сўзлари ҳам бирликда, ҳам кўпликда қўлланилса, рус тилидаги *ножницы*, *брюки*, *очки* сўзлари доимо кўпликда ишлатилади. Тожик тилида ҳам мазкур сўзлар худди ўзбек тилидаги каби ҳам бирликда, ҳам кўпликда қўлланилади.

Синтактик сатҳда (эга – ҳаракат субъектини ифодалаш нуктаи назаридан) куйидаги гаплар конгруэнт бўлади. Ўзбек тилидаги *Қиз ишсиз*, тожик тилидаги *Духтари бекор* ва рус тилидаги *Безработная девочка*. Ўзбек тилидаги *У ухлай олмаяпти*, рус тилидаги *Ему неспится* гапи билан конгруэнтлик ҳосил қила олмайди. Ўзбек ва рус тилидаги гаплар мазмунан тўғри келса-да, ўзбек тилидаги гап 2 таркибли, рус тилидагиси эса бир таркибли гапдир.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, конгруэнтлик ҳодисаси тил курилишининг барча сатҳларида учраши билан бир қаторда конгруэнтлик даражаси нуктаи назаридан ҳам фарқланади. Яъни биз тўлиқ конгруэнтлик ҳамда қисман конгруэнтлик ҳодисаларини ажратишимиз мумкин.

Эквивалентлик (лот. *aequivalens* – тенг маъноли, тенг қийматли) атамаси остида тил бирликлари маъноларининг мувофиқлиги тушунилади.

Тиллараро эквивалентлик хусусида сўз юритилганда, чоғиштирилаётган тиллар бирликларининг марказий ва перефирик семантик компонентларининг мувофиқлиги назарда тутилади. Масалан, рус тилидаги *серп* сўзига ўзбек тилидаги *ўроқ* сўзи эквивалентдир, чунки уларнинг таърифлари семантик компонентлари мувофиқдир. *Серп* – ручное орудие для

срезывания хлеба с корня, представляющее собой длинный изогнутый нож с зазубренным лезвием. *Ўроқ* – турли бошоқли экинларни қўлда ўриш учун ишлатиладиган, бели букик, ўткир тигли меҳнат қуроли. Мазкур сўзларнинг мувофиқ семантик компонентларини қиёслайдиган бўлсак, *ручное* – қўлда, *орудие* – қурол, *для срезывания хлеба* – бошоқли экинларни ўрайдиган, *с зазубренным* – ўткир тигли, *изогнутый* – бели букик.

Умумий ҳолатда эквивалентликнинг уч даражаси фарқланади: тўлиқ, қисман ва ноль эквивалентлик.

Тўлиқ семантик эквивалентлик остида тил бирликлари компонентлари, семантик структураларининг мувофиқлиги тушунилади. Масалан: ўзбек тилидаги *ишчи* – рус тилида *работник*, ўзбек тилида *қайта номлаш* – инглиз тилида *rename*, ўзбек тилида *таълим* – немис тилида *Bildung*, ўзбек тилидаги *қўз* – тожик тилида *чаши*.

Қисман эквивалентлик турли муносабатларда масалан, дивергенция ва конвергенция ҳодисалари кўринишида намоён бўлиши мумкин.

Дивергенция ҳодисасида А тилдаги бир сўзга Б тилдаги бирдан ортиқ сўз тўғри келади. Масалан, ўзбек тилидаги *бармоқ*, тожик тилидаги *ангушт*, рус тилидаги *палец* сўзига немис тилида иккита бирлик *Finger* (қўл бармоғи) ва *Zehe* (оёқ бармоғи), инглиз тилидаги *know* сўзига испан тилида иккита лексема *conocer* ва *saber* тўғри келади.

Конвергенция дивергенцияга тескари ҳодиса, яъни А тилдаги иккита ва ундан ортиқ сўзга Б тилда бир сўз тўғри келади. Масалан, ўзбек тилидаги икки сўз *аёлва хотин* ҳамда инглиз тилидаги уч сўзга *woman*, *wife*, *missis* немис тилида бир сўз *Frau* тўғри келади. Ёки рус тилидаги тўрт лексема: *коричневый*, *карий*, *каштановый*, *бурый* лексемаларига инглиз тилида бир сўз – *brown* мувофиқ келади.

Чоғиштирилаётган тилларнинг бирида объектив оламнинг дифференциацияси ҳодисасини ифодаловчи бирликларнинг йўқлиги дивергенция ва конвергенция ҳодисаларига олиб келади. Бунга қуйидаги мисолларни ҳам келтиришимиз мумкин: лаплар тилида муз 20 хил сўз билан, қор 21та сўз билан номланади. Рус тилида *крупкой*, *порошей*, *хлопьямис* сўзлари ҳам қорни ифодалашда қўлланилади. Шунингдек, рус тилида қишни эркалаб *зимушка* – *зима*, илиқ қишни – *сиротская зима* деб номлаш ҳолатлари бор, лекин кўп тилларда бундай фарқлаш йўқ.

Қисман эквивалентлик тил бирликларининг барча маъноларини қиёслаганда кузатилади. Масалан, рус тилидаги *струна* (1. Мусиқа асбобларида тортиладиган ва тебранганда мусиқий товуш чиқарадиган тортилган ип, 2. Ҳайвонлар чандири) сим ва ҳоказолардан қилинган ва бирор нарсага тортиладиган ип, тасмасўзига ўзбек тилида *тор* сўзи мувофиқ

келади. Бу сўз уч маънога эга (1. дор 2. ип 3. тола) улардан фақат биттаси рус тилидаги *струна* сўзининг маъносига тўғри келади.

Маълум маънода турли тилларда ички шакли, яъни мотиви мувофиқ бўлмаган бирликлар қисман эквивалент бўлади. Масалан, ўзбек тилида она *тили*, тожик тилида *забони модарӣ* ва рус тилида *родной язык*; ўзбек тилидаги *чалажон* – рус тилида *полуживой* (ярим тирик) – немис тилида *halbtot* (айнан, ярим ўлик); рус тилида *коньки* – немис тилида *Schlittschuh* (айнан, музда сирғаниш пойабзали).

Эквивалентликнинг учинчи даражаси – ноль эквивалентлик. Аслида, уни эквивалентлик деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки бу ҳодисанинг аниқ номи лакунарлик (лотинча *lacuna* – бўшлиқ, тушириб қолдириш).

Фойдаланилган адабиётлар

1. Кашкин В.Б. Сопоставительная лингвистика (учебное пособие для вузов). – Воронеж, 2007. – 88 с.
2. Махмуд Н., Йаман Э. Туркча–ўзбекча, ўзбекча–туркча луғат. – Тошкент: Гофур Гулом, 1993. – 320 с.
3. Одилов Ё. Сохта ўхшашлик ёки таржимоннинг ёлғончи дўстлари // Тил ва адабиёт таълими, 2013 йил, 8-сон. – Б. 38–41.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 3-том – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2007. – 688 б.
5. Kemal Demiray Temel türkçe sözüük. – Istanbul, 1998. – 1087 s.